

Наталія Білоус

[Рец.:] *Wioletta Zielecka-Mikdajczyk. Prawosławni i unicy w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku wobec życia i śmierci w świetle testamentów.* – Warszawa: Neriton, 2012. – 360 s. + II.

Монографія польської дослідниці Віолетти Желецької-Миколайчик присвячена достатньо популярній сьогодні в європейській історіографії темі життя і смерті ранньомодерної людини у світлі тестаменту. Авторка зробила нелегку спробу проаналізувати чималий корпус заповітів східного обряду – православних і греко-католиків, які населяли значну частину давньої Речі Посполитої. Основу дослідження склали понад 600 актів останньої волі, копії яких нині зберігаються у фондах різних архівних установ, передовсім Мінська і Вільнюса, меншою мірою Києва, Варшави і Кракова. Слід також зазначити, що дана монографія – підсумок багатолітньої плідної праці авторки над цією тематикою, результатом чого є низка опублікованих статей¹.

Книга складається зі вступу, п'яти розділів і додатків. У вступі відзначається актуальність обраної тематики, а також зацікавленість сучасних дослідників фунеральною проблематикою. Дослідження над тестаментами провадять у різних містах сучасної Польщі – Гданську, Кракові, Кельцях і Бидгощі (чому не згадано Варшаву, зокрема Варшавський університет і Інститут археології та етнології ПАН, де вже сьомий рік поспіль організують міжнародні тематичні конференції – «Funeralia testamentarne»). Усі ці дослідницькі центри, на думку авторки, оминають однак східні території давньої Речі Посполитої – Велике князівство Литовське і руські землі, що належали до Корони.

¹ *Зялецька В.* Адносіны вернікаў усходніх абрадаў у Рэчы Паспалітай да смерці, пахавання і «вечнага» жыцця ў святле тэстаментнаў 16–18 ст. // Істарычны альманах. Т. 11. Гародня-Беласток, 2005. – С. 122-145; *Zielecka W.* Testamenty wyznawców obrządków wschodnich z XVI i XVII wieku jako odzwierciedlenie przynależności wyznaniowej // Матеріали наук. канф. Гродно, 23-25.04.2004. Мінск, 2007. – С. 38-45; *Її ж.* Majątek ruchomy w testamentach prawosławnych i unitów w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku // Białoruskie Zeszyty Historyczne. Т. 31. 2009; *Її ж.* Prawo i praktyka testowania w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI i XVII wieku // Czasopismo Prawno-Historyczne. – Т. LXI. – 2009. Zesz. 1. – S. 65-101; *Її ж.* Formy aktywności religijnej prawosławnych i unitów z terenów Wielkiego Księstwa Litewskiego i ziem ruskich Korony w świetle testamentów (XVI–XVIII) // Studia z dziejów i tradycji metropolii kijowskiej XII-XIX w. – Lublin, 2009. – S. 231-250; *Її ж.* Sprawy spadkowe między najbliższymi krewnymi w sądach i księgach sądowych Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII w. // Praktyka życia publicznego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVI–XVII w.: materiały XVIII konferencji Komisji Lituanistycznej przy Komitecie Nauk Historycznych PAN, 22-23.09.2009 / Red. U. Augustyniak, A. Zakrzewski. – Warszawa, 2010. – S. 133-142 та ін.

Чималий за обсягом виявився перший розділ «Тестамент і його структура на тлі руського і литовського приватного права» (с. 19-69). Дослідниця широко представила практику тестування: у Київській Русі на підставі норм спадкування за «Руською Правдою», у ВКЛ (до 1768 р.) за нормами Литовського Статуту, магдебурзького права та церковного права, а також проаналізувала самі практики тестування та ставлення до них тестаторів, розглянула процес актизації (вписування до урядових книг) і приклади реалізації актів останньої волі, формуляр тестаменту з теренів ВКЛ.

Руське право перейшло до Великого князівства Литовського одночасно з початком панування литовських правителів на руських землях і функціонувало протягом тривалого часу. Перша кодифікація спадкового права у Литві була здійснена у 1529 р., результатом чого став Литовський статут, в основі якого лежали руські правничі традиції, але разом із тим запроваджувались і польські правові взірці. Перший Литовський статут окреслив засади тестування, які були поправлені в другій редакції 1566 р. Третій Литовський статут повторив їх. У містах засади спадкового права регулювало магдебурзьке право.

Авторка зауважує, що дипломатична структура тестаменту ранньомодерної доби у ВКЛ взорувалася на староруські взірці; новими елементами були аренги і рефлексії тестаторів щодо мінливості життя. Важливими чинниками, які впливали на форму заповіту, були традиція, мовна специфіка, віровизнання, індивідуальні вподобання заповідачів. Тестамент з території ВКЛ структурно відрізнявся від свого аналога з Корони Польської, а саме черговістю окремих елементів документу. На формуляр міщанських заповітів впливали локальні практики міських канцелярій. Спрощеним формуляром відрізнялися тестаменти могилівських міщан.

Другий розділ «"Уже прийшов страшний кінець його життя". Вірні східного обряду згідно з есхатологічними і фунеральними уявленнями» (с. 70-132), де аналізується ставлення православних і уніатів до смерті та поховальні практики, поділено на три частини: «Смерть», «Поховання», «В турботах про спасіння душі – тестатори і молитви за померлих». Віолетта Желецька-Миколайчик спробувала відповісти на низку питань: як очікували на завершення життя і як до нього готувалися; чи різниця, що розділяла православну й уніатську церкви після Берестейської унії, якимось виявлялася в тестаментах; чи вірні східного обряду відрізнялися у своїх тестаментарних практиках від римо-католиків і протестантів? Авторка зупиняється на проблемі «мистецтва доброї смерті» (*ars bene moriendi*), чому вчили відповідні підручники, та описує типові для того часу церемонії поховання, витрати на них, роль братств і цехів у фунеральних урочистостях, найпопулярніші місця поховання, значення, яке надавалося молитвам і панахидам за душі померлих. У рамках фунеральної культури, резюмує авторка, погляди православних і уніатів практично нічим не відрізнялися від уявлень та практик представників інших християнських конфесій Речі Посполитої. Тестамент вважався елементом приготування до смерті, а його укладання було останнім обов'язком помираючого.

У третьому розділі «"А вжди Церква є Церквою і на віки буде, хвала Божа в ній квітне, дай Боже так всюди". Церква і релігія в житті тестаторів» (с. 133-168)

розглядається цілий блок проблем: релігійна приналежність тестаторів, наслідки Берестейської унії, благодійницька діяльність, активність на користь церкви, спадкування за тестаментом. На думку авторки, православну та уніатську приналежність тестаторів важко визначити за текстом тестаментів. Вони вважали себе передусім християнами, а свою віру – «грецькою» і «правдивою» («стародавню а светою верою христіанскою греческою»), до того ж різниця між цими церквами була невеликою. Дослідниця зауважує факти заповідання католиками коштів на уніатські храми, навернення православних та лютеран на католицизм та зворотні конверсії перед смертю. І хоча в аренах більшості тестаментів бракує експлікації релігійних почуттів, фунеральні і молитовні диспозиції вказують на зв'язок тестаторів із відповідними релігійними спільнотами та їхню ідентифікацію через належність до певної Церкви. Найміцніші пов'язання з локальною (місцевою) церквою фіксуються у середньозаможній шляхти. Прикметна ознака XVII і XVIII ст. порівняно з попередніми століттями – зміна у виборі релігійних інституцій, на користь яких робили записи тестатори, та кількісне зростання дарчих. Зокрема уніати заповідали кошти не тільки на уніатські святині, а й на католицькі, православні ж – виключно на церкви свого обряду.

Характерно, що православні міщани у XVII ст. виявляли більшу релігійну побожність аніж шляхта, про що зокрема свідчить той факт, що в першій половині XVII ст. всупереч перешкодам, які чинила держава православ'ю, постало 50 нових православних монастирів, фундованих переважно на кошти міщан. У той же час шляхта активно переходила на католицизм або уніатство. Дослідниця зазначає, що до середини XVII ст. бракує записів тестаментів православних, які відписували б гроші на уніатські церкви; такі записи з'явилися лише у другій половині XVII ст.

У монографії наводяться численні приклади добродійної діяльності, що проявлялася в опіці і допомозі старцям, які закінчували життя у шпиталях при святинях, пожертвах, що надавалися для будівництва храмів, ремонті притулків, роздачі милостині під час поховання. Тестатори у такий спосіб виконували обов'язок піклування про ближніх, отримуючи навзаєм їхні молитви за спасіння душі. Траплялися випадки, коли донації на Церкву значно обмежували права спадкоємців, які часто намагалися відтермінувати реалізацію диспозиції або взагалі пробували підважити тестамент. Яскравим прикладом таких явищ є справа Миколая Песляка, який за життя не жалів коштів на розбудову уніатської церкви в Борунах (село Ошмянського повіту, Білорусь), однак не встиг закінчити справу за життя. У своєму другому тестаменті від 8 вересня 1697 р. він ліквідував фондуш на користь базилянської церкви і записав на фундацію католицького костелу (рw. Nawiedzenia Najświętzej Maryi Panny). Після його смерті претензії на недобудовану святиню заявили римо-католики. Однак виявилось, що другий тестамент був сфабрикований братом-католиком небіжчика – Яном, який мав опікуватися святинею. Василіани оскаржили тестамент у суді. Конфлікт вичерпався у 1702 р. вироком Головного трибуналу ВКЛ, який передав святиню в руки василіан, а головний обвинувачений – Ян Песляк – був відсторонений від виконання функцій колятора борунського осередку. Справа Песляка засвідчує усю складність проблеми взаємовідносин між римо-католиками і уніатами.

У четвертому розділі «В колі родини» йдеться про ставлення тестаторів до членів родини, висвітлюються проблеми, пов'язані зі шлюбом, вдівством, дітьми (с. 169-215). Родина в шляхетських тестах охоплювала передусім коло найближчих родичів, які за спадковим правом могли претендувати на майно тестатора, переважно членів двох поколінь – батьків і дітей. Інший характер спадкування був характерний для міщанської родини. Крім прямих нащадків – дітей і одного з подружжя, права на спадок мали ще й непрямі родичі – зяті, брати, сестри. Тож зазвичай ситуація по смерті батька залежала від матеріальних статків родини і передбачала поділ майна. Непрямі родичі могли успадковувати навіть у тому випадку, коли вони не жили під одним дахом з тестатором.

Важливе значення для шляхти мав символічний зв'язок із предками та померлими членами родини, що проявлялося у виборі місць поховання. Магнати та заможна шляхта створювали родинні некрополі у фундованих ними релігійних осередках. Незаможних шляхтичів ховали на цвинтарях при церквах. Представники заможних міщанських родин знаходили свій останній спочинок у родинних склепах найбільших міських церков, скажімо, у Вільно це була церква Св. Духа, яка протягом XVII–XVIII ст. уважалася найпрестижнішим місцем поховання для православних купецьких родин. Дослідниця зазначає, що для цього періоду спостерігається розбіжність між віросповіданням і місцем поховання, що пояснюється складністю релігійної ситуації в Речі Посполитій. Православні шляхтичі і міщани, які перейшли на католицизм, часом прагнули бути похованими при уніатських церквах, що частково пов'язувало їх із вірою предків. Інколи уніати заповідали поховати їх при католицьких святинях.

Незалежно від соціальної приналежності і статі тестаторів родина становила для них першорядну вартість. Власне саме турбота про її членів була спонукою для укладення заповіту, адже через останні розпорядження спадкоємцям забезпечували спокійне тримання маєтку та отримання з нього прибутків. Монографія містить чимало прикладів спадкування майна членами родини на прикладі заповітів. Авторка зосереджує прискіпливу увагу на правах жінок у спадкуванні майна, аналізує роль удів в опіці над дітьми. З текстів джерел видно, що жаданішими в родині були хлопчики як спадкоємці роду. Поділ майна залежав від статі дитини: сини мали привілейовані права на спадок. Більшість тестаторів уважали, що права дочок на родинне майно має обмежуватися виключно посагом, величина якого залежала від рівня добробуту родини. Грошову частину посагу дівчини доповнювала виправа, тобто рухомі речі, до яких належало її вбрання, рушники, білі хустки, коштовності і т.п. Жінки, що походили з незаможних родин, мали задовольнятися лише найпростішим асортиментом одягу і білизною. В гірших умовах перебувала стара панна, тобто жінка, яка не виходила заміж і залежала від волі батька або опікуна. Їх зазвичай позбавляли посагу, тож вони перебували в постійних майнових конфліктах з братами або родичами, які зобов'язані були виплатити їм частину спадку. Часом тестатори віддавали перевагу котромусь із дітей, переважно тому, хто доглядав батьків у старості чи хворобі або допомагав зібрати чи зберегти родинні статки.

П'ятий розділ «А што се дотичет маєтности моеє...» присвячений матеріальній стороні життя, де йдеться про типове для того часу нерухомість та речі,

які залишав заповідач у спадок своїм близьким. Авторка детально зупиняється на асортименті рухомих речей – одязі, біжутерії, домашньому начинню, військовому спорядженні, книгах, а також відводить окреме місце челяді. Наостанок розповідається про речі духовних осіб. Цікавими є спостереження над символічною ієрархією і цінністю речей та різних предметів. Особливу увагу привертають елементи гардеробу мешканців східних міст – Полоцька, Вітебська і Могилева, які найменшою мірою зазнали польських впливів. Тексти заповітів містять інформацію про вигляд, колір і матеріал, з яких був пошитий одяг для представників різних верств населення. За найцінніші рухомі речі вважалися вироби зі шляхетних металів – у першу чергу золота, срібла, потім олова, міді. Для заможних мешканців міст найціннішим капіталом вважалися гроші. Саме з них починали свої заповіді купці, згадуючи про різні види монет або борги, які спадкоємці повинні були повернути кредиторам.

Одяг, як і в інших регіонах Речі Посполитої, визначав соціальний статус особи і служив засобом вкладення капіталу. Інформація про елементи/частини гардеробу містяться в кількох десятках із 600 проаналізованих тестаментів. Найбільше даних про одяг містять заповіді, укладені від середини і до кінця XVII ст. На думку авторки, це має свідчити про зростання значення одягу в ієрархії рухомих речей, з чим на загал не можемо погодитись, оскільки і в XVI ст. одяг, без сумніву, мав не менше значення для тогочасних людей, на що вказують і відносно високі ціни на нього². Часто укладений заповіт супроводжував реєстр майна, де, крім усього іншого, перераховувався і одяг. Авторка зосереджує увагу на тих частинах гардеробу, які найчастіше згадуються у тестаментах, та на їх підставі говорить про модні тенденції, які їй вдалося простежити. У XVIII ст. тестатори менше зосереджувалися на рухомих речах, а концентрували свою увагу на нерухомості і питаннях, що стосувалися релігії і поховання тіла.

Біжутерія доповнювала гардероб. На думку В. Желецької, вона вважалася не стільки родинною цінністю, скільки була вигідним розміщенням капіталу. Тому її часто віддавали в заставу. Почесне місце серед цінних речей займав срібний посуд, його наявність у шляхетських чи міщанських будинках вказувала на соціальний престиж і заможність родини. Зброя була атрибутом чоловічого і шляхетського стану, яку успадковували нащадки переважно по чоловічій лінії.

За спостереженнями авторки, кидається у вічі цілковитий брак інформації про книги. Її вдалося розшукати тільки кілька власників бібліотек, серед яких – два волинські шляхтичі – Василь Германович (1622), слуга кн. В.-К. Острозького, та Юрій Березницький (1653), який втратив бібліотеку під час Хмельниччини. Віленський бурмистр і купець Стефан Лебедзич, уніат за віровизнанням, був власником великої бібліотеки: 95 латинських, 12 руських і 5 польських, серед яких були праці Цицерона, Аристотеля, Юлія Цезаря, св. Томи Аквінського, кілька книг, надрукованих в Острозі.

² Див., напр.: *Воронин В.* Тестамент полацкаго бурмистра Давида Панкова 1559 г. // *Гісторыя і археологія Полацка і Полацкай Зямлі. Матэрыялы IV міжн. навук. канф.* – Полацк, 2002. – С. 32-40; *Білоус Н.* Тестаменти киян середини XVI – першої половини XVII ст. – К., 2011. – С. 74-82.

У переліку рухомих речей тестатори іноді ще згадували про своїх челядників, яким дарували свободу після своєї смерті й обдаровували різними подарунками за вірну службу.

Монографічне дослідження завершується тезою про те, що православні й уніати мали багато спільного з рештою соціуму Речі Посполитої, а в світлі тестаментів досконало вписувалися в панораму суспільного життя країни XVI–XVIII ст. Наприкінці книжки вміщено список джерел і літератури, термінологічний словник (найважливіших рухомих речей), тексти двох молитов за виданням «Молитвенник или требник» (Вильно, 1617, арк. 165-167 зв.), список тестаторів (загалом 651 особа з теренів Білорусі і Литви) із зазначенням соціального походження і віровизнання, місця укладання тестаментів (XVI–XVIII ст.), резюме англійською мовою, іменний покажчик, кілька чорно-білих ілюстрацій.

Насамкінець хочеться висловити кілька зауважень та міркувань. Після детального ознайомлення з монографічним дослідженням виникли певні застереження щодо назви роботи, а саме визначення територіальних і хронологічних рамок. У роботі широко використовуються тестаменти доунійного періоду, тобто з першої половини XVI ст., коли ще не була утворена Річ Посполита. Чи не доцільно було в такому разі в назві роботи зазначити ще й іншу державу – Велике князівство Литовське? З об'єктивних причин мало задіяними виявилися джерела Волинського регіону, які входили до руських земель Корони, а це сотні тестаментів, що містяться в актових книгах Центрального державного історичного архіву м. Києва. Отже, з огляду на неспівмірно малу кількість заповітів із руських земель Корони порівняно з джерельною базою з теренів ВКЛ, на нашу думку доцільніше було б обмежитися тільки останніми. Заповідачі з українських теренів не увійшли і до загального переліку тестаторів, вміщеного наприкінці книги. Загалом, викликають подив занадто широкі хронологічні рамки монографії. Сама авторка у вступі зауважує, що їй вдалося віднайти невелику частину тестаментів за другу половину XVIII ст., а також наголошує на труднощах з релігійною ідентифікацією тестаторів. Чи не варто було б у такому випадку обмежитися XVI–XVII ст., або принаймні початком XVIII ст.?

Незважаючи на певні дрібні недоліки та орфографічні помилки в кириличних цитатах, ця монографія без сумніву буде цікавою всім, хто досліджує проблеми історії родини, спадкового права, роль церкви і релігії в житті людини, історію матеріальної культури тощо, а також слугуватиме за взірць для написання наступних досліджень з окресленої проблематики.